

HOZIRGI XITOIY TILIDA OTLARNING AFFIKSATSIYA YORDAMIDA YASALISH
XUSISIYATLARI HAQIDA

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7351420>

ABDUSAMATOV Kamronbek
Ilmiy maslahatchi: f.f.d.(DSc) Hashimova S.A.

This article is devoted to the study of the formation of nouns with the help of affixation in the modern Chinese language.

Sun Chansuy soʻz yasallishining prefiksial uslublariga, ildiz boʻgʻinlariga 老 “lao”(keksa, qari) va 阿 “a” formal morfemalarining qoʻshilish yoʻli bilan yasalgan soʻzlarni ham mansub deb hisoblaydi¹. Bu prefiksialar xitoy tili leksikologiyasi boʻyicha olib borilgan boshqa qator ishlarda ham koʻrsatib oʻtilgan.

Ikkala prefiks ham soʻz yasallish jarayonida faqatgina jonli predmetlarni (insonlar, hayvonlar, qushlarni) belgilab beruvchi otlarni yasaydi. Masalan: 老 “lao” prefiksi qarindosh - urugʻchilik atamaları boʻlgan otlarni yasaydi, bunday soʻzlar kattaligi (“yosh kattaligi”) boʻyicha aka va oʻgʻillarni belgilab beradi. 老大 “laoda” (老 “lao” “qari”, “keksa” + 大 “da” “katta”) – “akalarning (oʻgʻillarning) kattasi”, 老二 “laoda” (老 “lao” – “qari”, “keksa” + “da” – “katta”) – “akalarning (oʻgʻillarning) kattasi”, 老三 “laoer” (老 “lao” – “qari” + 二 “er” – “ikki”) – “yoshi boʻyicha ikkinchi aka” (“oʻgʻil”), 老几 “laosan” (老 “lao” “qari” + 三 “san” “uch soni”) – “kattaligi boʻyicha uchinchi farzand”, 老几 “laoji” (老 “lao” “qari” + 几 “ji” “necha”) – “yoshi boʻyicha oʻgʻillarning kattasi qaysi?”, 老师傅 “laoshifu” (老师 “lao” – “oʻqituvchi”, 傅 “fu” – “oʻqituvchi”) – “ustoz” (master), 老先生 “laoxiansheng” (老 “lao” – “keksa”, “qari” + “xiansheng” – “janob”) – “yoshi katta janob”, 老板 “laoban” (老 “lao” (“katta”) + 板 “ban” (“doska”) – “boshliq”; 老百姓 “laobanxing” (老 “lao” - “keksa” + 百 “ban” – “yuz” + 姓 “xing” – “familya”; 老鹰 “laoying” (“lao” – “keksa” + “ying” – “burgut”) - “burgut”;

Bu prefiks qarindosh - urugʻchilikka bogʻliq boʻlmagan holdagi bir necha otlarni ham yasashda ishtirok etishi mumkin: Masalan: 老师 laoshi (老 “lao” “qari” + 师 “shi” “ustoz”) – “oʻqituvchi”, 老板 laoban (老 “lao” “qari” + 板 “ban” “doska, taxta”) – “xoʻjayin”, “ega”, “boshqaruvchi”, 老乡 laoxiang (老 “lao” – “qari” + 乡 “xing” – “vatan”) – “hamyurt”, “vatandosh”. Baʼzida 老 “lao” (“keksa”, “qari”) soʻz yasovchi morfemasini qush va hayvonlarni belgilab beruvchi otlar tarkibida ham prefiks deb hisoblashadi. Masalan: 老虎 laohu (老 “lao” – “qari” + 虎 “hu” – “yoʻlbars”, “hafli joy”) – “yoʻlbars” ; 老鼠 laoshu (老 “lao” – “qari” + 鼠 “shu” – “sichqon”) – “sichqon”, – c “alamush”; 老鸭 laoya (“lao” – “qari” + 鸭 “ya” “oʻrdak”) – “qargʻa”; 老 “lao” (“keksa”, “qari”) prefiksi bir asosdan tashkil topgan familiyalarga qoʻshilgan holda ham qoʻllanadi va atoqli otlarni yasaydi. Familiyaga 老 “lao”(keksa, qari) prefiksini qoʻshilganda bu soʻz ijtimoiy maʼnoga ega boʻlib, familiyaga “janob” soʻzi qoʻshilganidek maʼnoga ega boʻladi. Bu I sifatida

¹孙常叙。汉语词汇。- 长春, 1956年.- 139-页.141。

fikrning isboti sifatida quyidagi misollaeni ko'rishimiz mumkin. Masalan: 老王 “Lao Wang” (“lao”- “qari” – “keksa” + “Wang”-ism) – “Janob Wang”, 老李 “Lao Li” (老 “lao”- “qari” + “Li”-ism) – “Janob Li”².

So'nggi vaqtlarda 老 “lao” (“keksa”, “qari”) prefiksi yordamida turli xil modellardagi otlar yasalishi urf bo'lmoqda. Ulardan ayrimlari bilan tanishib chiqamiz:

a) 老 “lao” (“keksa”, “qari”) joy nomini ifodalovchi otlarni yasashda ham keng qo'llaniladi: 老北京 “laobeijing” (老 “lao”-“keksa”, “qari” + “Pekin” shahar nomi) – “asl pekinlik”, 老北大 “laobeida” (老 “lao”- “keksa”, “qari”+ 北 “be” shimol + 大 “da” katta) – bu yerda Pekin universitetida uzoq muddat faoliyat yuritgan shaxs (“o'qituvchi”, “ishchi”) ma'nosida;

b) 老 “lao” (“keksa”, “qari”) + shaxslararo, o'zaro biror – bir mafkuraviy munosabatni ifodalovchi otlarni yasashda ham ishtirok etadi.

Masalan: 老正统 “laozhengtong” (老 “lao”- “keksa”, “qari” + 正统 “sodiq”) – “e'tiqodi mustahkam odam”, 老关系 “laoguanxi” (老 “lao”- “keksa”, “qari” + 关系 “munosabat”) – “eski qadrdonlar”.

阿 “a” prefiksi

阿 “a” morfemasi unli tovush hisoblanab prefix vazifasini ham bajaradi.

阿 “a” prefiksi qarindosh - urug'chilik atamalari bo'lgan otlarni yasaydi, ba'zida ular qo'shimcha ma'no - mehr ma'nosini ham o'z ichiga oladi. Masalan: 阿父 “afu” – 阿 “a”+ 父 “fu” – “ota” – (“ota” (“buva”, “qaynota”), (阿 “a” + 母 “mu” – “ona”) – “ona”, “volda”, 阿姨 “ayi” (“a”+ 姨 “yi” – “xola”) – “xola”, “amma”, 阿哥 “age” (阿 “a” + 哥 “ge” – “aka”) – “aka”, 阿婆 “apo” (阿 “a” + 婆 “po” – “buvi”) – “buvijon”, 阿爹 “adie” (阿 “a” – 爹 “ota”, “padari buzrukvot”) – “ota” (otaga hurmat ma'nosida ishlatiladi), 阿猫 “amao” (阿 “a” + 猫 “mao” – “mushuk”) – “mushukcha”, “mushukjon” so'zida ham kichraytirish va mehr ma'nosi bor³.

Izoh: Sun Chansuy guvohlik berishicha, 阿 “a” so'z yasovchi morfemasi ba'zi bir shevalardagina *ishlatilgan*, ammo badiiy adabiyot asarlarida tarqalganidan so'ng, u mamlakatning butun aholisiga ma'lum bo'ldi.

Quyida yana bir ot yasovchi 小 “xiao” (“kishkina”) prefiksini o'rib chiqamiz.

第 “di” – “...chi” – prefiksi

第 “di” (“...chi”) prefiksi ketma-ketlikni ifodalashda hizmat qiladi. Bu uning yagona funksiyasi.

Masalan: 第一 – “diy” (第 “di” – “...chi” + 一 “yi” – “bir”) – “birinchi”, 第二 “dier” (第 “di” – “...chi” + 二 “er” – “ikki”) – “ikkinchi”, 第三 “disan” – 三 “ush”) “uchinchi” shu kabilardir.

小 “xiao” (“kishkina”) prefiksi

Chjao Yuanjinyaning fikriga ko'ra 小 “xiao” – “kichkina” prefiksi haligacha to'liq prefix maqomini olgani yo'q, chunki uning dastlabki ma'nosini yo'qotganligi juda nisbiy masala. Masalan otasining ismini aytganda ushbu so'z ota va o'g'il farzand hamda to'ng'ich va kenja o'g'il qarindoshlik aloqasini ajratishda qo'llaniladi. Chjao Yuanjinyaning fikriga ko'ra 小 “xiao” – “kichkina” prefiksini erkalash ma'nosida keluvchi prefikslar qatoriga qo'shgan. Masalan: 小姐 “xiaojie” (小 “xiao” – “kichkina” + 姐 “jie” – “opa”) – “honim”, “miss” (murojat ma'nosida), 小够 “xiaogou” (小 “xiao” – “kichkina” + 够 “gou” – “kuchuk”, “ko'ppak”) – “kuchukcha”, 小辫 “xiaobian” (小 “xiao” – “kichkina” + 辫 “bian” – “o'rim”) – “kokil”, “o'rim”⁴.

²孙常叙. 汉语词汇. - 长春, 1956年. - 139 - 页.142.

³孙常叙. 汉语词汇. - 长春, 1956年. - 139 - 页.143.

⁴俄汉词典. 商务印书馆. 北京, 1985年

Yuqorida ma'lumot berilgan 小 “xiao” – “kichkina” prefiksi yordamida neologizm (yangi kirib klgan soʻzlar) larning ham bir qator koʻrinishlari hosil qilinadi.

Masalan: 小气候 “*xiaogongzhu*” (“小“xiao” – “kichkina” + 气“qi” – “havo” + 侯 “hou” – “vaqt”), 小公主 “*xiaogongzhu*” (“小“xiao” – “kichkina” + 公“gong” – “umumiy”, “davlat” + 主 “zhu” – “boshliq”) – “kichkina malika” (oiladagi yagona qiz farzandga nisbatan), 小皇帝 “*xiaohuangdi*” (“小“xiao” – “kichkina” + 皇帝 “huang” – “huangdi” – “imperator” – “kichkina imperator”, “valiahd”⁵).

Yuqorida aytib oʻtganimizdek “affiksatsiyaning iikita turi mavjud boʻlib bular prefikslar va suffikslardir” deb aytib oʻtgan edik. Quyida affiksatsiyaning ot yasovchi suffikslar bilan tanishib chiqamiz.

Ot yasovchi suffikslar:

子 “zi” – “farzand”, 儿 “er” (“oʻgʻil”), 头 “tou” (“bosh”), 家 “jia” (“uy”, “oila”), 者 “zhe”, 巴 “ba” suffikslari.

Derivatsiyaning yuqori darajasiga ega ot suffikslaridan avvalambor 子 “zi”, 儿 “er”, 头 “tou” (“bosh”) suffiksal morfemalarni aytish lozim.

Liu Shusianning aytishicha, uchta yuqorida koʻrsatib oʻtilgan suffikslar ichida 头 “tou” eng barqarordir, yaʼni bu suffiks yordamida yasalgan soʻzlar zamonaviy xitoy tilida bu suffikssiz qoʻllanilmaydi. 子 “zi” – “farzand” suffiksi yordamida yasalgan soʻzlarning baʼzilari esa, ushbu suffikssiz ham qoʻllanilishi mumkin.

Yuqorida keltirilgan ot yasovchi uchta suffiksidan tashqari, 家 “jia” (“uy, oila), 者 “zhe”, 巴 “ba” kabi suffikslar ham mavjuddir.

Birinchi ikkita morfema ot kategoriyasiga mansub koʻplab soʻzlarni yasaydi. Bu maskur morfemalarni maxsuldorligi haqida va bunga bogʻliq ravishda xitoy affiksal soʻz yasalishi tuzilishidagi oʻrni haqida gapirish imkoniyatini beradi.

子 “zi” – **suffiksi** (affiksal morfemasi) predmet umumiy maʼnosiga ega otlarni yasaydi. Bu eng maxsuldor morfema hisoblanadi. U umumishlatiladigan va atama leksikasida keng qoʻllaniladi. Bu borada O. P. Frolova monografiyasidagi statistik maʼlumotlar qiziqarlidir⁶. Uning hisoblariga koʻra, biologik atamalar ichida 子 “zi” – “farzand”, va 儿 “er” – (“oʻgʻil”) suffiksal morfemalardan eng maxsuldori 子 “zi” morfemasidir. Bu morfema yordamida 83,5% atamalar yasaladi, 儿 er – (“oʻgʻil”) morfemasi yordamda esa atigi 16,5% soʻz yasaladi.⁷

Jen Sueliang (任学良 – Ren Xueliang) taʼkidlashicha, bu morfema tipik morfema boʻlib, “mumtoz” suffiksdur, u bir necha asrdan beri mavjuddir.⁸ otlarning yasalishida samaralidir. U turli asoalarga qoʻshili shimumkin. Masalan:

梯子 “tizi” (梯 “ti” – “zina” + 子 “zi” – “farzand”) – zina, 鞋子 “xiezi” (鞋 “xie” – “oyoq kiyim” + 子 “zi” – “farzand”) – “oyoq kiyim”, 梳子 “shuzi” (梳 “shu” – “taramoq” + 子 “zi” – “farzand”) – “taroq”, 剪子 “jianzi” (剪 “jian” – “kesmoq” + 子 “zi” – “farzand”) – “qaychi”, 房子 “fangzi” (房 “fang” – “hona” + 子 “zi” – “farzand”) – “uy”, “bino”, 划子 “huazi” (划 “hua” – “haydamoq, suzmoq” + 子 “zi” – “farzand”) – “qayiq, qayiqcha”, 凳子 “dengzi” (凳 “gui” – “koʻtarilmoq” + 子 “zi”) 子 “zi” – “farzand”) – “skameyka”, 瓶子 “pingzi” (瓶 “ping” – “butilka”,

⁵中国语学新词典。 - 北京。 1969

⁶ Фролова О.П.. Словообразование в терминологический лексике современного китайского языка. Новосибирск, 1981. – С 210.

⁷ Фролова О. П. Словообразование в терминологической лексике современного китайского языка. – Новосибирск, 1981 г. - С. 96.

⁸ 任学良。汉语造词法。 - 北京, 1981年。 - 页.51。

“tuvak” + 子 “zi” – “farzand”) – “butilka”, 被子 “beizi” (“bei” – “tuzab qoymoq” + 子 “zi” – “farzand”) – “ko’rpa”, 裤子 “kuzi” (裤 “ku” – “ishton” + 子 “zi” – “farzand”) – “shim”, 柜子 “guizi” (柜 “gui” – “shkaf” + 子 “zi” – “farzand”) – “shkaf”, 帽子 “maozi” (帽 “mao” – “qalpoq” + 子 “zi” – “farzand”) – qalpoq (bosh kiyim), 旗子 “qizi” (“qi” – “banner” + 子 “zi” – “farzand”) – bayroq, 路子 “lu zi” (路 “lu” – “yo’l” + 子 “zi” – “farzand”) – “yo’l”, “chiqish”.

子 “zi” – “farzand” suffiksi yordamida yasalgan soʻzlar turli semantik kategoriyalarga mansub boʻlib, insonlar, hayvonlar, qushlar, inson tanasi aʼzolari, uy-roʻzgʻor buyumlarini belgilab beradi. Yuqorida misol tariqasida keltirib oʻtilgan soʻzlarning baʼzilari tarixda yakka holda 子 “zi” – “farzand” suffiksisiz ishlatilgan boʻlsada, hozirgi kunda ular yakka holda, yaʼni 子 “zi” – “farzand” suffiksisiz ishlatilmaydi.

子 “zi” – “farzand” suffiksi yordamida ikki boʻgʻinli kabi uch boʻgʻinli soʻzlarni ham yasash mumkin. Masalan: 老头子 “laotouzi” (老 “lao” – 头 “qari”, “keksa” + “tou” – “bosh”, “kalla” + 子 “zi” – “farzand”) – “qariya”, 树林子 “shulinzi” (树 “shu” – “daraxt” + 林 “lin” – “oʻrmon” + 子 “zi” – “farzand”) – “oʻrmon”.

Bu soʻzlar murakkab soʻzlar boʻlishi mumkin : 老头 “laotou” – “qariya” va 树林 “shulin” – “oʻrmon” bu holatda 子 “zi” – “farzand” suffiksining qoshilishi soʻz maʼnosini oʻzgartirmaydi. 子 “zi” – “farzand” suffiksining murakkab gaplarga qoʻshilishi – xitoy tilining zamonaviy tendensiyasi, soʻzning ogʻzaki shaklini shakllantirishga olib keladi.

儿 “er” – “oʻgʻil” suffiksi

儿 “er” – “oʻgʻil” suffiksi affiksial morfema boʻlib, predmetlik umumiy maʼnoga ega otni yasaydi. Uning etimologik mansub boʻlgan jufti 儿 “er” – “oʻgʻil” ildizidir.

Xitoy mualliflari qalamiga mansub boʻlgan xitoy tili leksikologiyasi boʻyicha koʻplab ishlarda 儿 “er” – “oʻgʻil” suffiksga tegishli boʻlgan maʼlumotlarni koʻplab uchratamiz. Fikrimizni yanada aniqlashtirish maqsadida, Sun Chansu (孙常叙 *Xun Changxu*)ning “Xitoy tili leksikasi”⁹ deb nomlangan katta asarida maskur soʻz yasovchi morfemaga berilgan tavsifni asosiy mazmunini koʻrib chiqamiz.

Sun Chansu mazkur soʻz yasovchi morfemaning quyidagi toʻrtta vazifasini koʻrsatadi: emotsional (hissiy) holatni yaratish, ildiz morfemasining maʼno mazmunini aniqlash, uning kategorial mansubligini oʻzgartirish va nihoyat bir boʻgʻinli soʻzning fonetik tuzilmasini oʻzgartirish. Bu vazifalarni har birini alohida oʻrganib chiqamiz.

Birinchi vazifa – hissiy konnotatsiyani yaratish 儿 “er” – “oʻgʻil” suffiks ildiz morfema maʼnosiga hissiy baholash xarakteridagi qoʻshimcha maʼno beradi va shu sababli subyektiv baholash suffiksi deb nomlanishi mumkin.

Avvaliga 儿 “er” – “oʻgʻil” suffiksi yordamida kichraytirish maʼnosiga ega boʻlgan soʻzlarni koʻrib chiqamiz. Masalan: 旗儿 “qier er” (bayroq + 儿 “er” – “oʻgʻil”) – “bayroqcha”, 盆儿 “pener” (togʻora + 儿 “er” – “oʻgʻil”) – “togʻoracha”, 帽儿 “maoer” (qalpoq + 儿 “er” – “oʻgʻil”) – “qalpoqcha”, 刀儿 “daoer” (qichoq + 儿 “er” – “oʻgʻil”) – “pichoqcha”, 小狗儿 “xiaoguoer” (小 “xiao” – “kichkina” + 狗 “guo” – “kuchuk” + 儿 “er” – “oʻgʻil”) – “kuchukcha”, 小猫儿 “xiaomaouer” (小 “xiao” – “kichkina” + 猫 “mao” – “mushuk” + 儿 “er” – “oʻgʻil”) – “mushukcha”,

⁹孙常叙。汉语词汇。- 长春, 1956年。- 页.148.

水珠儿 “shuizhur” (水 “shui” – “suv” + “zhu” – “marvarid” + 儿 “er” – “o’g’il”) – “suvyig’uvchi”, 指头儿 “zhitour” (指 “zhi” – “barmoq” + 头 “tou” – “bosh”, “kalla” + 儿 “er” – “o’g’il”) – “barmoqccha”.

Mehr ma’nosiga ega bo’lgan so’zlar yasalishida ham 儿 “er” suffiksining ishtirokini kuzatishimiz mumkin. Masalan: 孩儿 “haier” (孩 “hai” – “bola” + 儿 “er” – “o’g’il”) – “bolacha”, 宝贝儿 “baobeir” (“宝贝 “baobei” – “go’dak” + 儿 “er” – “o’g’il”) – “go’dakcha”, 眼泪儿 “yanleir” (眼泪 “yanlei” – “ko’z yoshi” + 儿 “er” – “o’g’il”) – “ko’z yoshcha”¹⁰.

Kamdan kam holatlarda maskur 儿 “er” – “o’g’il”) suffiks yasama so’zga birlashgan vaziyatda kamsitish ma’nosini olib kiradi. Sun Chansu¹¹ bu holatni yagona bo’lgan 教员儿 “jiaoyuanr” (教员 “jiaoyuan” o’qituvchi + 儿 “er” – “o’g’il”) – “o’qituvchicha” so’zi bilan izohlaydi va bunda quyidagi izohni beradi. Qadimgi Xitoyda o’qituvchi, muallimlarni shunday nomlashgan. Hozirda esa bu biroz bowqacha nomlanadi¹².

Ikkinchi vazifa – ildiz morfemaning ma’nosini aniqlashtirish. Bu jarayon turlicha bo’ladi, ba’zida mazkur suffiks ildiz ma’nosini aniqlashtiradi va natijada ildiz ma’nosi torayadi, ba’zida esa muayyan tushunchani belgilab beruvchi ildizdan farqli ravishda mavhum ma’noga ega so’zni yaratadi.

Quyida ildizga 儿 “er” – “o’g’il”) suffiksi qo’shilish natijasida vujudga kelgan semantik modifikatsiyalarni ko’rsatuvchi bir nechta misollarni keltiramiz. Masalan:

口 “kou” (og’iz) – teshik (har qanday), 口儿 “kouer” – leksik, 门口儿 “menkouer” – yasama tarkibda kirish, chiqish ma’nosini anglatadi. 鼻 “bi” – burun, 鼻儿 “bier” – quloqcha (biror bir predmetning ushlagichi), 针鼻儿 “zhenbier” – igna teshigi, qulog’i, 门鼻儿 “menbier” – qulf¹³.

Uchinchi vazifa – ildiz morfemasining kategorial mansubligini o’zgartirish. Bu vazifa 儿 “er” – “o’g’il”) suffiksi fe’l va sifat morfemalaridan ot yasagan holda kuzatiladi.

Fe’ldan yasalgan otlar: 盖 “gai” – “yopmoq”, 盖儿 “gaier” (盖 “gai” – “yopmoq” + 儿 “er” – “o’g’il”) – “qopqoqcha”, 画 “hua” – “rasm chizmoq”, 画儿 “huaer” (画 “hua” – “rasm” + 儿 “er” – “o’g’il”) – “rasm”, “rasmcha”, 包 “bao” – o’ramoq, 包儿 baoer (包 “bao” – “o’ramoq” + 儿 “er” – “o’g’il”) – “tugun”, “o’ram”, 空 “kong” – “ozod qilmoq”, 空儿 konger (空 “kong” – “ozod qilmoq” + 儿 “er” – “o’g’il”) – “bo’sh vaqt”.

Sifatdan yasalgan otlar.

尖 “jian” – o’tkir, 尖儿 jianer (尖 “jian” – “o’tkir” + 儿 “er” – “o’g’il”) – “pichoq uchi”, 短 “duan” – “qisqa”, “kalta”, 短儿 duaner (短 “duan” – “qisqa, kalta” + 儿 “er” – “o’g’il”) – “salbiy tomoni”, “kamchiligi”, 亮 “liang” – yorug’, 亮儿 lianger (亮 “liang” – “yorug’ + 儿 “er” – “o’g’il”) – “yorug’lik”, “nur”, 干 “gan” – “quruq”, 干儿 ganer (干 “gan” – “quruq” + 儿 “er” – “o’g’il”) – “quritilgan mahsulotlar”.

To’rtinchi vazifa – bir bo’g’inli so’zning fonetik tuzilmasini o’zgartirish. Bu vazifa shundan iboratki, zamonaviy xitoy tilida ba’zi bir bo’g’inlilar faqatgina 儿 “er” – “o’g’il”) suffiksi bilan tilda mavjud bo’lishi mumkin. Suffiks o’zi qo’shilgan morfema bilan qo’shib, u bilan birga bir bo’g’inli tashkil qiladi.¹⁴

Mazkur turdagi leksik birliklar juda kamdir. Bir nechta misollarda ko’rib chiqamiz:

¹⁰中国语学新词典。 - 北京。 1969.

¹¹孙常叙。汉语词汇。 - 长春, 1956年。 - 页.150.

¹²Коротков Н. Н. Основные особенности морфологического строя китайского языка – Москва, 1968г. - С.122.

¹³Коротков Н. Н. Основные особенности морфологического строя китайского языка – Москва, 1968г. - С.122.

¹⁴Коротков Н. Н. Основные особенности морфологического строя китайского языка – Москва, 1968г. - Стр. 123.

景儿 “jingr” (peyzaj + 儿 “er”-“o‘g‘il”) – “ko‘rinish”, “peyzaj”, 簪儿 “zanr” (shpilka+ 儿 “er”-“o‘g‘il”) – “soch uchun foydalaniladigan shpilka”, 爪儿 “zhuar” (tirnoq, panja+ 儿 “er”-“o‘g‘il”) – “tirnoq”, “tuyoq”, 葡儿 “pur” (uzum+ 儿 “er”-“o‘g‘il”) – “vino qo‘ziqorini” (mog‘ori).

头 “tou” – “bosh” suffiksi affiksial morfema bo‘lib, turli semantik qatorlarga mansub otlarni yasaydi. Mazkur affiksial morfemaning etimologik korreliyatini 头 “tou” – bosh, kalla mustaqil morfemasidir, bu mustaqil morfema zamonaviy xitoy tilida bir bo‘g‘inli so‘z maqomiga ega.

Shuni ta’kidlash lozimki, 头 “tou”-“bosh” formatini qo‘llash yasovchi ildizlarning nisbatan tor qatori bilan chegaralangan. Mazkur suffiks yordamida yasalgan so‘zlarning soniga kelsak, ularning soni 子 “zi”-“farzand” va 儿 “er”-“o‘g‘il” suffikslar yordamida yasalgan so‘zlarning sonidan ancha kamdir.

头 “tou” – “bosh” affiksial morfemaning fonetik xususiyatlariga kelsak, shuni nazarda tutish lozimki, bir xil leksik birliklar tarkibida u etimologik ohangini saqlab qolsa, boshqa leksik birliklar tarkibida ohangning qisqarishi ya’ni reduksiya kuzatiladi.

头 “tou” (“bosh”) formanti misolida 头 “tou” (“bosh”) mustaqil morfemasini “sof” suffiksga asta – sekin aylanish jarayonini kuzatamiz.

Grammatizatsiyalashning birinchi bosqichida 头 “tou” (“bosh”) mustaqil morfema bilan semantik aloqani hali saqlab qoladi. U muayyan predmetlarni belgilab beruvchi, asosan, dumaloq, oval yoki silindrik shakldagi, ya’ni o‘tkir burchakka ega bo‘lmagan va o‘z konfiguratsiyasi bilan bosh (kalla)ni eslatuvchi predmetlarni belgilab beruvchi otlarni yasaydi. Mazkur guruhga oid so‘zlarning eng xarakterli misollarini ko‘rsatib o‘tamiz: Masalan: 木头 mutou (木 “mu” – “daraxt” + 头 “tou” – “bosh”) – “daraxt”, 石头 shitou (石 “shi” – “tosh” + 头 “tou” – “bosh”) – “tosh”, 肩头 jiantou (肩 “zh” – “yelka” + 头 “tou” – “bosh”) – “yelka”, 指头 zhitou (指 “zhi” – “barmoq” + 头 “tou” – “bosh”) – “barmoq”.

Grammatizatsiyalanishning ikkinchi bosqichida 头 “tou” suffiksi 头 “tou” mustaqil ildizdan ajraladi. U turli semantik qatorlarga mansub bo‘lgan har xil mavhum tushunchalarni belgilab beruvchi otlarni yasaydi. Masalan: 想头 xiangtou (想 “xiang” – “o‘ylamoq” + 头 “tou” – “bosh”) – “fikr -mulohaza”, “tasavvur”;

念头 niantou (念 “nian” – “eslamoq”, “o‘qimoq” + 头 “tou” – “bosh”) – “fikr”, “g‘oya”, “istak”, “xohish”, 苗头 miaotou (苗 “miao” – “kurtak” + 头 “tou” – “bosh”) – “ishora”.

Ushbu 头 “tou” (bosh) suffiksi yordamida, so‘zlar muayyan yoki mavhum tushunchalar bilan ifodalanishi mumkin, ular hamma joyda neytral ohangda foydalaniladi (ovoz balandligi kamayadi). Ushbu suffiks konkret ma’noli otlarni, asosan dumaloq, oval va silindr shaklga ega bo‘lgan otlarni, aniqroq qilib aytganda esa uchli shaklga ega bo‘lmagan otlarni yasaydi.

Masalan:

- a) 头 “tou” (bosh) suffiksi aniq tushunchani ifodalaydi.
- 舌头 “shetou” (舌 “she” – “til” + 头 “tou” – “bosh”) – “til” (tana a’zosi);
 - 枕头 “zhentou” (枕 “zhen” – (“boshini nimagadur qo‘yish”) + 头 “tou”-“bosh”) – “yastiq”;
 - 骨头 “gutou” (骨 “gu” – “suyak” + 头 “tou” – “bosh”) – “suyak”;
 - 馒头 “mantou” (馒 “man” – “parda tayyorlangan” + 头 “tou” – “bosh”) – “mantou” (parda tayyorlangan hamirli yegulik);
 - 指头 “zhitou” (指 “zhi” – “barmoq” + 头 “tou” – “bosh”) – “barmoq”;
 - 斧头 “futou” (斧 “fu” – “bolta” + 头 “tou” – “bosh”) – “bolta, bolg‘a”;
 - 拳头 “quantou” (拳 “quan” – “musht” + 头 “tou” – “bosh”) – “musht”;
 - 砖头 “zhuantou” (砖 “zhuan” – “g‘isht ko‘rinishidagi predmet” + 头 “tou” – “bosh”) – “g‘isht”;

肩头 “jiantou” (肩 “jian” – “yelka” + 头 “tou” – “bosh”) – “yelka”¹⁵.

Shu o’rinda ta’kidlab o’tish mumkinki, ushbu ot yasovchi suffiks qattiq jisimlar nomlarini yasashda keng qo’llaniladi¹⁶.

b) 头 “tou” (bosh”) suffiksi mavhum tushunchani ifodalashda ham keng qo’llaniladi.

Masalan:

想头 – “xiangtou” (想 “xiang” – “xohlamoq” + 头 “tou” – “bosh”) – “tasavvur”;

念头 – “niantou” (念 “nian” – “o’qimoq” + 头 “tou” – “bosh”) – “g’oya”;

话头 – “huatou” (话 “hua” – “so’z”, “nutq” + 头 “tou” – “bosh”) – “nutq”;

由头 – “youtou” (由 “ko’rsatma bermoq” + 头 “tou” – “bosh”) – “sabab”;

来头 – “laitou” (来 “lai” – “kelmoq” + 头 “tou” – “bosh”) – “kelib chiqish”, “sabab”¹⁷;

盼头 – “pantou” (盼 “pan” – “kutmoq” + 头 “tou” – “bosh”) – “umid”;

劲头 – “jintou” (劲 “jin” – “energiya” + 头 “tou” – “bosh”) – “energiya”;

关头 – “guantou” (关 “guan” – “yopmoq”, “o’chirmoq” + 头 “tou” – “bosh”) – “hal qiluvchi daqiqa”;

准头 – “zhuntou” (准 “zhun” – “izm bermoq” + 头 “tou” – “bosh”) – “haqiqat”;

火头 – “huotou” (火 “huo” – “olov” + 头 “tou” – “bosh”) – “g’azab”;

甜头 – “tiantou” (甜 “tian” – “shirin” (tushga oid) + 头 “tou” – “bosh”) – “shirinlik”;

苦头 – “kutou” (苦 “ku” – “bor kuchi bilan” + 头 “tou” – “bosh”) – “qayg’u”;

赚头 – “zhuantou” (赚 “zhuan” – “foyda olmoq” + 头 “tou” – “bosh”) – “foyda”;

当头 – “dangtou” (当 “dang” – “...vaqtida” + 头 “tou” – “bosh”) – “garov”;

风头 – “fengtou” (风 “feng” – “shamol” + 头 “tou” – “bosh”) – “holat”;

家 “jia” (oila, uy) suffiksi

家 “jia” (oila, uy) suffiksi postpozitiv morfema bo’lib, u yoki bu faoliyat bilan band bo’lgan shaxslarni belgilab beruvchi otlarning ko’p sonli qatorini tashkil qiladi. Bu morfema etimologik jihatdan 家 “jia” (oila, uy) ildiz morfemasi bilan mutanosibdir.

家 “jia” so’z yasovchi morfema birlamchi leksik ma’noni to’liq yo’qotib, shu bilan mazkur semantik qatordagi so’zlarda etimologik ohangni saqlab qoladi. Masalan: 专家 zhuanjia (专 “zhuan” – “maxsus” + 家 “jia” – “oila”, “uy”) – “mutaxassis”, “ekspert”, 作家 “zuo” + 家 “jia” – “oila”, “uy”) – “yozuvchi”, 歌唱家 “gechangjia” (歌 “ge” – “qo’shiq” + 唱 “chang” – kuylamoq + 家 “jia” – “oila”, “uy”) – “qo’shiqchi”, 发明家 “famingjia” (发 “fa” – “jo’natmoq” + 明 “ming” – “yorqin” (kashfiyot) + 家 “jia” – “oila”, “uy”) – “kashfiyotchi”¹⁸.

者 “zhe” suffiksi

者 “zhe” suffiksi formal morfema bo’lib, 家 “jia” – “uy”, “oila” formatga o’xshab analogik tarzda o’z semantik – morfologik tavsiflariga ko’ra ot kategoriyasiga mansub bo’lgan leksik birliklarni yasaydi. Yasama so’zda etimologik ohangi saqlanib qoladi.

者 “zhe” suffiksi so’z yasashda alohida o’rininga ega. Qadimgi xitoy adabiy tilidan kelib chiqqan ushbu qo’shimchani juda samaralidir, uning ishlatilish o’rni juda kengdir.

者 “zhe” suffiksini maxsuldor so’z yasovchi vositalarga mansub deb hisoblash lozim. Bu suffiks yordamida u yoki bu faoliyat sohasida band bo’lgan shaxslarni hamda ma’lum ijtimoiy-siyosiy nuqtai nazarda bo’lgan shaxslarni belgilab beruvchi otlarning ko’p sonli qatori yasaladi. Masalan:

¹⁵ 汉俄词典。北京，1988年

¹⁶ 现代汉语词典。-北京 1979

¹⁷ 陆志韦。“汉语的构词法”。北京，1964年

¹⁸ 汉俄词典。北京，1988年

作者 “zuozhe” (作 “zuo” – “qilmoq” + 者 “zhe”) – “muallif”, “yozuvchi”, 读者 “duzhe” (读 “du” – “ovoz chiqarib o‘qimoq” + 者 “zhe”) – “kitobxon”, 译者 “yizhe” (译 “yi” – “tarjima qilmoq” + 者 “zhe”) – “tarjimon”, 学者 “xuezh” (学 “xue” – “o‘rganmoq” + 者 “zhe”) – “daho”, 记者 “jizhe” (记 “ji” – “eslamog” + 者 “zhe”) – “korrespondent”, “reportyor”, “jurnalist”, 领导者 “lingdao” (领导 “lingdao” – “boshqarmoq” + 者 zhe) – “boshliq”¹⁹.

Undan tashqari, 者 “zhe” suffiksi yordamida yasalgan va faoliyati hamda ijtimoiy – siyosiy qarashlariga bog‘liq bo‘lmagan tarzda shaxslarni belgilab beruvchi so‘zlar ham mavjud. Masalan: 前者 “qianzhe” (前 “qian” – “old taraf” + 者 “zhe”) – “birinchi” (oldindagi shaxs), 后者 “houzhe” (后 “hou” – “ohiri” + 者 “zhe”) – “ohirgi” (ohiridagi shaxs), 强者 “qiangzhe” (强 “qian” – “kuchli” + 者 “zhe”) – “kuchli” (inson), 弱者 “ruozhe” (弱 “ruo” – “zaif” + 者 “zhe”) – “kuchsiz” (inson).

者 “zhe” so‘zining boshlang‘ich ma‘nosi (venyan sintaktik yordamchi so‘zi subyekt harakatini) ko‘rsatadi. Masalan:

仁者安人, 智者利人

“renzhe an ren, zhizhe li ren”

“inson parvar bo‘lsa insonlarga taskin beradi, kim dono bo‘lsa, ularga foyda keltiradi”,
为此诗者

“wei ci shizhe”

“bu she‘rni yaratgan inson”.

者 “zhe” suffiksini shu kabi so‘z larni yaratishga hizmat ko‘rsatadi.

巴 “ba” - “umid qilmoq” suffiksi

巴 “ba” – “umid qilmoq” suffiksi o‘tning leksik – grammatik xususiyatlariga ega bo‘lgan leksik birliklarni yasaydi. Ushbu suffiks kam maxsuldor morfema bo‘lib, atigi bir nechtagina so‘zlarni yasaydi. Ammo shunga qaramasdan u xitoy tili so‘z yasovchi vositalarining ba‘zi bir xususiyatlarini tushunish uchun ma‘lum ahamiyatga ega. Chunki u birlamchi leksik mazmuni desemantizatsiyasini yuqori darajasiga erishgan “sof” formatdir. Bu suffiks biror – bir narsaga bog‘langan, yopishgan, bog‘liq bo‘lgan degan ma‘nolarni anglatadi. Masalan: 下巴 “xiaba” (下 “xia” – “quyi” + 巴 “ba” – “umid qilmoq”) – “iyyak”, 尾巴 “weiba” (尾 “wei” – “dum” + 巴 “ba” – “umid qilmoq”) – “dum”, 泥巴 “niba” (“ni” – “kir” + 巴 “ba” – “umid qilmoq”) – “kir”, 嘴巴 “zuiba” (嘴 “zui” – “og‘iz” + 巴 “ba” – “umid qilmoq”) – “shapaloq”.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YHATI (REFERENCES)

1. 孙常叙. 汉语词汇. - 长春, 1956年. - 139 – 页.141.
2. 俄汉词典. 商务印书馆. 北京, 1985年
3. 陆志韦. “汉语的构词法”. 北京, 1964年
4. 汉俄词典. 北京, 1988年
5. 现代汉语词典. -北京 1979
6. Коротков Н. Н. Основные особенности морфологического строя китайского языка – Москва, 1968.
7. Фролова О.П. Словообразование в терминологический лексике современного китайского языка. Новосибирск, 1981.
8. 任学良. 汉语造词法. - 北京, 1981年.

¹⁹汉俄词典. 北京, 1988年

9. 中国语学新词典。 - 北京。 1969.
10. С Хашимова. О ЯВЛЕНИИ КОНВЕРСИИ В СОВРЕМЕННОМ КИТАЙСКОМ ЯЗЫКЕ. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 2022.
11. С.А.Насирова (2021). Политическая метафора (на примере материала по кадровой политике современной КНР). In Resent Scientific Investigation (pp. 69-73).
12. Хашимова, С. А. (2020). ОСОБЕННОСТИ ОБРАЗОВАНИЯ РЕЗУЛЬТАТИВНЫХ ГЛАГОЛОВ ПРИ ПОМОЩИ СУФФИКСАЦИИ В КИТАЙСКОМ ЯЗЫКЕ. In *Страны. Языки. Культура: сборник материалов XI-й международной научно-практической конференции/Под ред. проф. Абуевой НН Махачкала: ДГТУ*. 391 с (p. 361).
13. Хашимова, С. А. (2020). Особенности образования неодушевлённых существительных при помощи суффиксации в современном китайском языке. *Modern Oriental Studies*, 2(2), 34-46.
14. Nasirova, S. A. (2019). Modification of semantics of social terms of the modern Chinese language. *Opción: Revista de Ciencias Humanas y Sociales*, (24), 260-273.
15. Хашимова, С. А. (2022). АГГЛЮТИНАТИВНАЯ ОСОБЕННОСТЬ СУФФИКСАЦИИ В СОВРЕМЕННОМ КИТАЙСКОМ ЯЗЫКЕ. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(1), 196-202.
16. Hashimova, S. A., & Nasirova, S. A. (2021). FEATURES OF FORMING OF ANIMATED NOUNS WITH THE AFFIXES IN MODERN CHINESE LANGUAGE. *Journal of Central Asian Social Studies*, 2(04), 1-10.
17. Насирова, С. А. (2020). Генезис общественно-политической терминологии китайского языка через призму истории китайской дипломатии. *Modern Oriental Studies*, 2(2), 22-33.
18. Хашимова, С. А. (2022). О НЕКОТОРЫХ ОСОБЕННОСТЯХ ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКОГО АСПЕКТА КОММУНИКАЦИИ (НА ПРИМЕРЕ КИТАЙСКОГО ЯЗЫКА). *SO 'NGI ILMIY TADQIQOTLAR NAZARIYASI*, 1(1), 85-91.
19. Хашимова, С. А. (2022, September). ОБРАЗОВАНИЕ ПРИЛАГАТЕЛЬНЫХ С ПОМОЩЬЮ АФФИКСАЦИИ В КИТАЙСКОМ ЯЗЫКЕ. In *E Conference Zone* (pp. 5-10).
20. Abdullayevna, H. S. (2020). Peculiarities of the formation of animated nonsignificant using suffixing in the modern chinese language. *ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal*, 10(5), 1504-1511.
21. Хашимова, С. А. (2022). ОБРАЗОВАНИЕ ЧИСЛИТЕЛЬНЫХ ПРИ ПОМОЩИ АФФИКСАЦИИ В СОВРЕМЕННОМ КИТАЙСКОМ ЯЗЫКЕ. *World scientific research journal*, 7(1), 20-23.
22. Насирова, С. А., Хашимова, С. А., & Рихсиева, Г. Ш. ВЛИЯНИЕ ПОЛИТИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ КИТАЯ НА ФОРМИРОВАНИЕ ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ. *Ответственный редактор*, 162.
23. NS Abdullayevna. 上合组织国家的科学研究: 协同和一体化。上合组织国家的科学研究: 协同和一体化, 87, 0
24. С.А.Насирова. Институт евнухов в древнем Китае: причины возникновения и особенности (2022). *Фундаментальные и прикладные научные исследования: актуальные вопросы, достижения и инновации*. С. 187-188.
25. NS Abdullayevna. Языковая политика в Китае: идентификация общественно-политической терминологии (2019). In *КИТАЙСКАЯ ЛИНГВИСТИКА И СИНОЛОГИЯ* 3,384,2019